

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2023-yil 3-son

VOLUME 3 / ISSUE 3 / 2023

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.3.3.

Crossref
Content
Registration

ISSN: 2181-1938

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence

MUNDARIJA

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ. MA'MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

**5 TOSHQULOV JO'RABOY O'RINBOYEVICH
MUHAMMADJONOV JASURBEK
JAHONGIR O'G'LI**

Qadimgi sharqda inson va fuqarolarning
tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqini
ta'minlashning huquqiy asoslari

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI.
TADBIRKORLIK HUQUQI. OILA
HUQUQI.
XALQARO XUSUSIY HUQUQ

20 XODJAYEV BAXSHILLO KAMOLOVICH

O'zbekistonda sud pretsedenti: huquqiy
aniqlik va *stare decisis* doktrinas

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI.
HUQUQBUZARLIKLARNING
OLDINI OLISH.
KRIMINOLOGIYA. JINOYAT-
IJROIYA HUQUQI.

**26 HAYDAROV SHUHRATJON
DJUMAYEVICH**

Kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada
bajarmaslik jinoyati tushunchasi va uning o'ziga
xos belgilari

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI.
KRIMINALISTIKA,
TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI

**39 ATANIYAZOV JASURBEK
KURBANBAYEVICH**

Ish yuritishni rad etish yoki tugatishda
shaxsning vafot etganligi asosi: muammo va
yechimlar

**48 DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI
FANINING DARG‘ASI YOXUD
YURIDIK FANLAR DOKTORI,
PROFESSOR ZAYNIDDIN
MUXITDINOVICH ISLOMOV XOTIRASINI
YOD ETIB...**

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.3./WJSY1193>
UDC: 342.41(045)(575.1)

QADIMGI SHARQDA INSON VA FUQAROLARNING TADBIRKORLIK BILAN SHUG'ULLANISH HUQUQINI TA'MINLASHNING HUQUQIY ASOSLARI

Toshqulov Jo'raboy O'rinboyevich,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Davlat va huquq ilmiy tadqiqot instituti bo'lim boshlig'i,
yuridik fanlar doktori, professor
ORCID: 0000-0002-4492-4665
e-mail: joraboy89@gmail.com

Muhammadjonov Jasurbek Jahongir o'g'li,

Davlat va huquq ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0003-2303-588X
e-mail: interlwayerjr@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Qadimgi Sharqda inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqini ta'minlashning huquqiy kafolatlari, uni amalga oshirish uchun belgilangan tartib-qoidalar va ushbu huquqni ta'minlashning huquqiy normalari yoritilishi, insonlarning mulk huquqini ta'minlashning huquqiy asoslari tahlil qilingan. Sharq xalqlarining tarixiy-huquqiy yodgorliklari bo'lmish "Hammurapi qonunlari", zardushtiylikning "Avesto" kitobi hamda hind xalqi merosi hisoblangan "Manu qonunlari"da ushbu huquq ta'minlanishining kafolatlari yoritilgan. Maqolaning asosiy e'tiborga molik jihati shundan iboratki, Qadimgi Sharqda inson va fuqarolarning mulk huquqi ta'minlanishi, muhofaza qilinishi bilan bog'liq qoidalar o'rganib chiqilgan. Insonlarning mulk huquqi buzilgan taqdirda, belgilanadigan jazo choralari va boshqa chora-tadbirlarning tartibi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqining tarixiy-g'oyaviy jihatdan shakllanishi, tarixiy-huquqiy hujjatlarda undan alohida norma sifatida foydalanish, tadbirkorlikning qadimda mavjud bo'lgan asosiy turlari to'g'risidagi ma'lumotlar qiyosiy tahlil qilingan. Inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqi ta'minlanishining jamiyat farovonligi va iqtisodiy hayotiga ijobiy ta'siri masalalari o'rganilgan. Ushbu sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan ilmiy tadqiqot ishlarining asosiy yo'nalishlari haqida takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Qadimgi Sharq, inson, fuqarolarning tadbirkorlik huquqi, tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqi, mulk huquqi, "Avesto", "Hammurapi qonunlari", "Manu qonunlari", tadbirkorlikning turlari, tadbirkorlikning huquqiy asoslari.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА ЛЮДЕЙ И ГРАЖДАН НА ЗАНЯТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВОМ НА ДРЕВНЕМ ВОСТОКЕ

Ташкулов Джурабой Уринбоевич,

доктор юридических наук, профессор, заведующий отделом
Института государства и права Академии наук Республики Узбекистан

Мухаммаджонов Жасурбек Жахонгир угли,

базовый докторант Института государства и права
Академии наук Республики Узбекистан

Аннотация. В статье анализируются правовые гарантии обеспечения права людей и граждан на занятие предпринимательской деятельностью на Древнем Востоке, установленный порядок его осуществления и уточнение правовых норм обеспечения этого права, правовые основы обеспечения права собственности. Гарантии обеспечения этого права освещены в «Законах Хаммурапи», книге зороастризма «Авеста», являющихся историко-правовыми памятниками народов Востока, «Законах Ману», считающихся наследием индийского народа. Главным примечательным аспектом статьи является то, что на Древнем Востоке изучались нормы, связанные с обеспечением и защитой имущественных прав людей и граждан. Приведена подробная информация о порядке применения наказаний и иных мер в случае нарушения имущественных прав граждан. Сравнительно проанализировано историко-мировоззренческое становление права на занятие предпринимательской деятельностью, его выражение в виде отдельной нормы в историко-правовых документах, сведения об основных видах предпринимательства, существовавших в древности. Исследованы вопросы положительного влияния обеспечения права людей и граждан на занятие предпринимательской деятельностью на благосостояние и экономическую жизнь общества. Представлены предложения об основных направлениях научно-исследовательских работ, которые будут проводиться в этой области.

Ключевые слова: Древний Восток, человек, право граждан на предпринимательство, право заниматься предпринимательством, право собственности, «Авеста», «Законы Хаммурапи», «Законы Ману», виды предпринимательства, правовые основы предпринимательства.

LEGAL FOUNDATIONS OF ENSURING THE RIGHT OF PEOPLE AND CITIZENS TO ENGAGE IN ENTREPRENEURSHIP IN THE ANCIENT EAST

Tashkulov Jurabay Urinbaevich

Institute of State and Law of the Academy of Sciences of
the Republic of Uzbekistan
Head of Department, Doctor of Science, Professor

Mukhammadjonov Jasurbek Jakhongir ugli

Institute of State and Law PhD student

Abstract. The article analyzes the legal guarantees of ensuring the right of people and citizens to engage in entrepreneurship in the Ancient East, the procedures established for its implementation, and the clarification of the legal norms of ensuring this right and the legal basis of ensuring the property rights of people. The guarantees of ensuring this right are highlighted in the "The Code of Hammurabi", which is the historical and legal monument of the Eastern peoples; the "Avesta" book of Zoroastrianism; and the "The Law Code of Manu", which is considered the heritage of the Indian people. The main noteworthy aspect of the article is that in the Ancient East, the rules related to the provision and protection of property rights of people and citizens have been studied. Detailed information is provided on the order of punishments and other measures in cases of violations of property rights. The historical-theoretical formation of the right to engage in entrepreneurial activity, its expression as a separate norm in historical-legal documents, and information on the main types of entrepreneurship that existed in ancient times were comparatively analyzed. The issue of the positive impact of ensuring the right of people and citizens to engage in entrepreneurship on the welfare and economic life of society has been studied. Proposals about the main directions of scientific research work to be carried out in this area have been presented.

Key words: The Ancient East, human, citizens' right to entrepreneurship, the right to engage in entrepreneurship, property rights, "Avesta", "The Code of Hammurabi", "The Law Code of Manu", types of entrepreneurship, legal foundations of entrepreneurship.

Kirish

Fuqarolarning iqtisodiy tashabbuslari, shaxsiy intilishlari va yaratuvchanligi, moddiy imkoniyatlarni yaxshilashga urinishi ularning ijtimoiy munosabatlar tizimida tadbirkorlik va savdo-sotiq faoliyati bilan shug'ullanishi natijasida namoyon bo'ladigan alohida xususiyat hisoblanadi. Shaxs o'zining mulkiy huquqlaridan foydalanish asnosida mulkdan unumli foydalanish va uni tasarruf etish imkoniyatlarini kengaytirishga urinishi tabiiy holdir. Bugungi kunda yurtimizda iqtisodiy sohada olib borilayotgan islohotlar samarasi o'laroq, sohada yuzaga kelgan muammolarga qonuniy yechimlar, taklif va tavsiyalar ishlab chiqish, qonunosti va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni yanada takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Oxirgi besh yillikda O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik bilan bog'liq sohalarida huquqiy jihatdan tartibga solinishi kerak bo'lgan ko'plab munosabatlar paydo bo'ldi yoki davr ehtiyoji tufayli qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar shunday munosabatlarni yuzaga keltirdi. Jumladan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishning yangicha kategoriyalari va tartibga solish obyektlarining harakat jarayoni huquqiy munosabatlariga kirishuvchi tomonlarga nisbatan imtiyoz beruvchi va majburiyat yuklovchi yoki chegarlovchi normalarni qabul qilish orqali tizimlashtirildi. Eskirgan normativ-huquqiy hujjatlarga zarur o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi yoxud ular yangi tahrirda qabul qilindi.

Material va metodlar

Tadqiqotda inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqining tarixiy jihatdan rivojlanishini o'rganishda Qadimgi Sharq tarixiy manbalari hamda huquqshunos olimlarning nazariy qarashlaridan foydalanildi hamda tarixiylik, qiyosiy-huquqiy usul, tahlil, sintez, umumlashtirish kabi metodlar qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari

Umuman olganda, fuqarolarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini

amalga oshirishi bilan bog'liq mulkiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishga Sharq, shu jumladan, Markaziy Osiyoda qadimdan alohida e'tibor berilgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, qadimdan tadbirkorlikning dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, po'stindo'zlik, kulolchilik, zargarlik, terichilik, to'quvchilik, do'ppido'zlik, to'qimachilik, gilamchilik, etikdo'zlik, mahsichilik, pichoqchilik, duradgorlik, quruvchilik, shishasozlik, xattotlik, attorlik, baqqollik, novvoylik, oshpazlik kabi turlari keng tarqalgan.

Sivilizatsiya o'chog'i hisoblangan Qadimgi Sharqda o'z davrida har tomonlama gullab yashnagan tarixiy davlatlarning boshqaruvchilari, hokimiyat vakillari yoki diniy yetakchilari tomonidan ishlab chiqilgan va o'sha davlat fuqarolari tomonidan so'zsiz amal qilingan mukammal qonunlar majmui mavjud bo'lgan. Insonlarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishini tartibga solishning ilk huquqiy ildizlari aynan Qadimgi Sharq xalqlaridan meros qolgan tarixiy hujjatlarda o'z aksini topgan.

Jumladan, Qadimgi Bobil podsholigida qabul qilingan miloddan avvalgi XVIII asrga taalluqli "Hammurapi qonunlari", miloddan avvalgi 1-ming yillikka tegishli zardushtilikning muqaddas kitobi "Avesto", qadimgi hind yodgorligi bo'lgan miloddan avvalgi II-I asrlarga oid "Manu qonunlari" shular jumlasidandir.

"Hammurapi qonunlari" Bobil podshosi bo'lgan Hammurapi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, jami 282 ta moddadan iborat. Qonunlarda o'sha davr hayotining deyarli barcha sohalariga oid munosabatlarni tartibga soluvchi normalar o'z aksini topgan. Unda insonning mulk huquqi, meros qoldirish va olish, oila qurish huquqi bilan bog'liq munosabatlar, ekin ekish, dehqonchilik, harbiy xizmat, savdo-sotiq kabilar bilan shug'ullanish huquqi, tijorat bitimlari tuzish huquqi, o'z hayoti, sog'ligi, erkinligi va mulkini turli tajovuzlardan muhofaza qilish huquqi va boshqalar qamrab olingan.

Hammurapi kodeksi, shuningdek, Bobil jamiyatidagi barcha tabaqalar, jumladan, ayollar, bevalar, yetimlar, kambag'allar va hatto qullar uchun ma'lum himoyalarni ta'minlaydi.

Qonunlarda barcha shaxslarning qonunga bo'ysunishi talabi inson huquqlarini ta'minlash masalasini asosiy o'ringa ko'tardi, ya'ni burch va huquqlar o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ochib berdi. Har kimning boshqalar oldida ma'lum burchlari bor edi. Ular bajarilmagan taqdirda, boshqalar ularni talab qilishga haqli edi [1].

Bobilda iqtisodiy faoliyat shaxsiy mulkchilik va mulk huquqini aniqlik bilan belgilash hamda himoya qilish orqali rag'batlantirilgan. Qonunlardagi normalar iqtisodiy manfaatlar ustunligini yaqqol ko'rish imkonini beradi. Iqtisodiy jihatdan zaif odamlarning qashshoqlashishi, tushkunlikka tushishi, mehnati unumdorligining pasayishi sababli qo'zg'olon ko'tarish xavfi doimo mavjud bo'lgan. Hammurapi kodeksi kambag'al va baxtsizlarni himoya qilish uchun mo'ljallangan bir nechta qoidalar bilan bu xavfdan himoya qilgan. Ijtimoiy nazorat nuqtayi nazaridan adolat bu – shaxsni o'z maqomiga moslashtirish va uni ijtimoiy vazifalariga jalb qilishning psixologik vositasidir. "Hammurapi qonunlari" xalqning barqarorligiga putur yetkazmasdan yoki ishlab chiqarish quvvatini kamaytirmasdan boylik orttirishni rag'batlantiradigan adolatga intilgan [2].

Qonun fuqarolik, jinoiy va tijorat masalalariga bag'ishlangan. Fuqarolik qonunlari shaxsiy huquqlar, mulk, shartnomalar, ko'chmas mulk, savdo, tovarlar narxi, oila, ishchilarning ish haqi va boshqalar bilan bog'liq. Qonun mulkni sotish, ijaraga berish, ayirboshlash, sovg'a, depozit, qarz berishning ko'plab usullarini tan oldi. Qonunlarda qurilish, qayiq ijarasi va ekipaj narxlari ham alohida norma sifatida belgilangan [3].

Qonunlarda fuqarolarning mulkiy munosabatlari hamda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqi bilan bog'liq munosa-

batlarni tartibga soluvchi ko'plab normalar mavjud. Jumladan, qonunda harbiy xizmatchiga yer-mulk, dala yoki bog'ning xususiy mulk qilib berilishi nazarda tutiladi. Belgilashicha, agar redu yoki bairu (harbiy xizmatchi) qirolik mag'lubiyati tufayli asir olinsa va undan keyin uning dalasi va bog'i harbiy xizmatini bajaradigan boshqa shaxsga berilsa, keyinchalik u (harbiy asir) qaytib kelib, o'z uyiga yetib borsa, o'z dalasi va bog'ini qaytarib olishga haqli va o'zining fidokorona xizmatini bajarishda davom etadi [4].

Bu normadan ma'lum bo'ladiki, agar shaxs harbiy xizmatchi sifatida davlatga xizmat qilsa, unga buning evaziga yer-mulk beriladi va u bu yer-mulkni o'zi xohlaganiday tasarruf qilish huquqiga ega.

Qonunlarda yer va tovar shaklidagi xususiy mulkning daxlsizligi so'zsiz tan olingan. Hujjatdan ma'lum bo'lishicha, Bobil davlatida iqtisodiy hayotning faol ishtirokchilari va ta'minotchilari savdogarlar va yer egalari – dehqonlar tovar ishlab chiqaruvchi yoki mahsulot sotuvchisi sifatida faoliyat yuritganlar. Jumladan, dehqonlar tomonidan dala-ga ishlov berib, undan hosil olish bilan bog'liq tartib-qoidalar belgilab berilgan. Bu borada qonunda agar biror kishi dalani ishlov berish uchun olsa-yu, undan hosil ololmasa, u dalada hech qanday ish qilmagani isbotlanishi kerak va u xuddi qo'shnisi ko'targandek, dala egasiga don yetkazib berishi kerak ekanligi belgilangan [4].

Qonunda xususiy mulk daxlsizligi va ushbu daxlsizlikni buzganlarga o'lim jazosigacha qo'llanishi o'rnatilgan. Shuningdek, bunday jinoyatlarga nisbatan ko'riladigan jazo choralarini sifatida, agar birovning uyida yong'in chiqsa, (va) boshqa birov uni o'chirishga kelib, uy egasining mulkidan biror narsaga nigohini qaratib, uy egasining mol-mulkidan biror narsani o'zlashtirsa (o'g'irlasa), bu odam shu yerning o'zida olovga tashlanishi belgilangan [5].

Xususiy mulk bilan bog'liq munosabatlarda qonunlarda ko'plab iqtisodiy subyektlar

tan olinadi. Hammurapi saltanatida ishlab chiqarishning asosiy sohasi qishloq xo'jaligi edi. Qonunlarda xususiy mulkchilikka ishora qilinadi. Mulkchilik, asosan, ma'badga biriktirilgan ruhoniylar, zodagonlar, harbiy va byurokratik amaldorlar qo'lida bo'lgan. Qonunlarda savdogarlar tadbirkorlikning muhim subyektlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Savdogar shaxsini to'laqonli tasvirlash uchun yetarli ma'lumot olish qiyin bo'lsa-da, u xalqaro savdo bilan shug'ullangani va hatto chet elda diplomat sifatida faoliyat yuritganligini ham taxmin qilish mumkin.

Ko'pincha savdogarlar Bobil iqtisodiyotida bank xodimining ayrim vazifalarini ham bajarganlar. Bank faoliyatining bir tomoni depozitlarni qabul qilish va bu omonatlarning ishonchli boshqaruvchisi sifatida harakat qilish bo'lsa, qonunlarda donni saqlash uchun boshqa bironing uyida saqlash amaliyotiga ishora qilinadi hamda shartnoma shartlarini qat'iy qilib belgilaydi. Ishbilarmonlikning bunday turi zamonaviy bankirlar tomonidan taqdim etilgan seyf qutisiga o'xshaydi.

Bevosita tadbirkorlik turlari hisoblangan tabiblik, hunarmandchilik, dehqonchilik, bog'dorchilik hamda bu mulklardan yetishtiriladigan tovar va hosillarning taqsimlanishi yuzasidan qonunlarda aniq ko'rsatmalar belgilab berilgan.

Tadqiqotchilarning qayd etishicha, tadbirkorlikning kelib chiqishi va rivojlanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Hammurapi qonunlarida insonlarning ushbu faoliyatga bo'lgan huquqi o'z davrida Bobil iqtisodiyotining rivojlanishi va jamiyatda farovonlikni ta'minlashga xizmat qilgan [6].

Qonunlarga binoan, kimdir boshqa bir kishini bog' yetishtirish uchun dala bilan ta'minlasa, (va) u bog' yetishtirib, uni to'rt yil parvarishlasa, beshinchi yili bog'bon va yer egasi hosilni o'zaro teng taqsimlab olishlari kerakligi ta'kidlanadi.

Biroq agar biror kishi dalani o'zlashtirish uchun egallab, uch yil davomida yerni haydab o'zlashtirmasa va dalaga ekin ekmasa, to'rtin-

chi yili u dalani ketmon (va) tirma bilan haydab, uni qayta tiklaydi. (U) dala egasiga har bir bur (yer o'lchovi) (yer) uchun 10 gur (og'irlik o'lchovi) makkajo'xori to'lashi lozimligi belgilangan [4].

Yer egasi asosan davlat xizmatchilari bo'lganiga ahamiyat bersak, oddiy aholi yerlarini, dala va bog'larni ko'pincha ijaraga olib mehnat qilishgan. Yer egasi va ijarachi o'rtasida ijara shartnomasi tuzilgan va unda ikki subyekt o'rtasidagi munosabatlarning tartibi belgilab berilgan. Qonunlar yer egalari kapitalni o'tkazishda savdogarlarning roliga asosiy urg'u beradi. Bundan tashqari, yer egalari hosilni bo'lishish uchun shartnoma asosida dehqonlarga yer, urug'lik, ishchi kuchi va asbob-uskunalar taklif qilganligi ham diqqatga sazovor. Shu orqali dehqonchilik qilmoqchi bo'lgan shaxslar ushbu faoliyat bilan shug'ullanishga rag'batlantirilgan.

Qonunlar samarasizlikning har qanday ko'rinishiga nisbatan salbiy munosabatda bo'lishni umumiy qoida sifatida belgilagan. Qonunlar shartnoma shartlarini bajarmaslikka salbiy qaragan va shu bilan faoliyat turidan qat'i nazar, tadbirkorlarni samaradorlikni oshirishga undagan.

Shuningdek, agar dehqonchilik qilish uchun foydalanilmayotgan dalaga bo'ron yoki shunga o'xshash tabiiy ofat xavf solsa yoki suv yetishmasligi oqibatida ekin o'sishdan to'xtasa yoxud nobud bo'lsa, dehqon birinchi yil uchun yer egasiga ijara haqi ham to'lamaydi va hosildan ham hech qanday hissa bermaydi [4]. Yuqoridagi kabi istisno va rag'batlantiruvchi holatlar, albatta, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchilarning muntazam bu ishga bo'lgan moyilligini oshirgan.

Qonunlarda dehqonchilik bilan shug'ullanuvchilarni ogohlik va shu o'rinda mas'uliyatli bo'lishga qat'iy chaqiriqlar belgilangan. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi shaxs o'z yeriga ishlov berish jarayonida ekinning xavfsizligi, uni yetishtirish bilan bog'liq jarayonlarda hushyor bo'lish kerakligiga urg'u berilgan. Chunki aksariyat hollarda ekinni

nobud qilishi mumkin bo'lgan favqulodda xavf-xatarlarning ham salbiy oqibat natijasi yerga ishlov berayotgan shaxs zimmasida qoladi. Jumladan, qonunlarning 55-moddasiga ko'ra, kim o'z ekinini sug'orish uchun ariqlarini ochsa-yu, lekin beparvoligi tufayli qo'shnisining dalasini suv bosib ketsa, u qo'shnisiga yo'qotgan makkajo'xori uchun pul yoki natura to'laydi [4]. Shunga qaramasdan, dehqonning huquqlari ham u amalga oshirgan mehnatning samaradorligiga qarab adolatli tarzda belgilangan.

Chorvachilik bilan shug'ullanish va chorva mollariga egalik qilish aksar holatlarda qonunlar bo'yicha fuqarolarga tegishli bo'lgan mulk va faoliyat shakli sifatida qayd etilgan. Bundan tashqari, shoh tomonidan alohida xizmatlari uchun davlat xizmatchilariga ham chorva mollari in'om etilgan. Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi shaxsga o'zganing chorvasini boqib bergani uchun haq to'lanishi nazarda tutilgan. 261-moddada belgilanishicha: "Kim qoramol yoki qo'y uchun podachi yoki cho'pon yollasa, unga yiliga sakkiz gur (o'lchov birligi) don to'lab tursin". Shuningdek, qonunlar dehqonchilikka qo'yilgan talablar singari chorvachilik bilan shug'ullanayotgan shaxslarga ham chorvaning xavfsizligi ta'minlanishi va foydali bo'lishini nazorat qilishni talab qiladi. 263-moddada qayd etilishicha: "Agar (kimda kim) o'ziga berilgan qoramol yoki qo'yni so'ysa, egasiga qoramol uchun qoramol, qo'y uchun qo'y to'laydi" [4]. Shuningdek, chorvaning kamayib ketmasligi uchun chorvador javobgar bo'lishi belgilangan. Jumladan, bu haqda 264-moddada shunday deyiladi: "Agar (kimgadir) qoramol yoki qo'y boqish ishonib topshirilgan va (u) o'z maoshini kelishilgan holda olsa va qanoatlansa, (shundan keyin) qoramol yoki qo'yning sonini kamaytirsayoki tug'ilish bo'yicha ko'paytirishni kamaytirsay, hisob-kitob shartlarida yo'qotilgan o'sish yoki foydani qoplashi shart" [4].

"Hammurapi qonunlari"da savdogar tadbirkorlik qilishda hal qiluvchi ahamiyatga

ega subyekt sifatida belgilangan. Savdogarning boshqalarga qarz berish orqali kreditga muhtojlarning faoliyatiga sarmoya kiritishi o'rnatilgan. Dehqonchilik bilan shug'ullanmoqchi bo'lgan shaxsning savdogardan qarz olishi mumkinligi va bu qarzni qaytarish vaqti kelganda, uni savdogarga pul yoki natura ko'rinishida to'lashi mumkinligi ko'rsatilgan. Tadqiqotchi N.Ahmedovning qayd etishicha, Bobilda muhim savdo markazlarida savdo-sotiq ishlari "tamkar" nomini olgan ayrim tadbirkor boylar qo'lida jamlangan. Tamkarlarning qo'lida shamallumlar (kichik savdogar yoki savdo agenti) ish yuritgan. E'tiborlisi, ushbu ishbilarmonlik faoliyatini tartibga solib turish maqsadida podsho saroyida bosh mahkama ham tashkil etilgan [7].

Shuningdek, qonunlarda savdogarlik bilan shug'ullanish va bu faoliyat davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli muammolarning yechimlari, sud tomonidan ko'riladigan ishlarda sudya chiqaradigan qarorlar to'g'risidagi qoidalar ham o'z aksini topgan.

Qonunlarda agar kimdir savdogardan qarz olsa va qarz beruvchi undan (qarzni) to'lashni talab qilsa, qarzdorning to'lashga hech narsasi bo'lmasa, savdogarga o'zining ekilgan bog'ini taklif qiladi va shunday deydi: "Bog'da o'sgan barcha xurmolarini pulingiz uchun oling!" Agar savdogar bunga rozi bo'lmasa, bog'da yetishtirilgan xurmolarini bog'bon olib, hujjat bo'yicha foizlari bilan savdogarga to'lashi, bog'da yetishtirilgan xurmoning qolgan qismini esa bog'bon olishi shartligi belgilangan [4].

Qonunlarda ayrim shaxslarning tabiblik bilan shug'ullanishi mumkinligi, ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchining mas'uliyati va uning o'z mehnati uchun haq olishga haqli ekanligi haqidagi qoidalar o'z aksini topgan.

Tabiblik faoliyati bilan shug'ullanishda shifokorning bemorni qay darajada davolashi yoki davolay olmasligiga qarab unga haq to'langan. Qonunlarda agar tabib bronza pichoq bilan bemorning tanasida og'ir kesma qilib, (bu) kishiga shifo bersa yoki bron-

za pichoq bilan birovning ko'zidagi tikanni olib tashlasa, (buning) ko'zini davolasa, keyin u o'n miskel kumush olishi va aksincha, shifokor bronza pichoq bilan birovni tanasini og'ir kesib, (bu) odamning o'limiga sabab bo'lsa yoki bronza pichoq bilan birovning ko'zidan tikan olib tashlab, (bu)ning ko'ziga shikast yetkazsa, uning (tabibning) qo'llari kesilishi belgilangan [4].

Bundan tashqari, "Hammurapi qonunlari"-da quyidagi tadbirkorlik turlari bilan shug'ullanishning ham tartib-qoidalar va ularga to'lanadigan haq miqdorlari belgilab berilgan. Bular jumlasiga veterinarlik, sartaroshlik, quruvchilik, kemachilik kabi faoliyat turlari bilan bog'liq bo'lgan tartib-qoidalar kiradi.

Jumladan, veterinarlik (hayvonlar shifokori) bilan shug'ullanish bo'yicha 224-moddada shunday deyilgan:

"Agar veterinariya shifokori eshak yoki ho'kizni og'ir operatsiya qilib, uni davolasa, egasi jarrohga oltidan bir misqol haq to'laydi".

Sartaroshlik bilan shug'ullanish bo'yicha 226-moddada shunday deyilgan:

"Agar sartarosh o'z xo'jayinini bilmagan holda, qulning sotilmasligi uchun qulning boshqaga sotilmasligi haqida qo'yilgan maxsus belgisini kessa, bu sartaroshning qo'llari kesiladi".

Quruvchilik bilan shug'ullanish bilan bog'liq qoidalar 228-229-moddalarda qayd etilgan:

"Agar quruvchi kimgadir uy qurib, uni tamomlasa, (uy egasi) har bir yer yuzi uchun unga ikki misqoldan haq beradi. Agar quruvchi kimgadir uy qursa-yu, o'zi qurgan uy qulab, (uy) egasini o'ldirsa, o'sha quruvchi o'limga hukm qilinadi".

Kemachilik bilan shug'ullanish haqidagi 234-moddaga ko'ra:

"Agar kema quruvchi bir kishi uchun oltimish gur qayiq qursa, unga ikki misqol pul to'laydi" [4].

Yuqorida keltirilgan normalardan tashqari, "Hammurapi qonunlari"-da fuqarolar o'rtasida mulk oldi-berdi munosabatlari, savdosotiq munosabatlari, mulkni ijaraga berish,

undan ko'rilgan foydani shartnoma ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash, yer oldi-sotdisi, yerni ijaraga berish tartib-qoidalar alohida moddalarda belgilab berilgan. Qonunlarning fuqarolarning mulkka bo'lgan huquqlarini himoya qilishga qaratilgan normalarida ularning iqtisodiy jihatdan barqarorligini ta'minlash, hayotini yanada yaxshilash, ularning mehnati evaziga adolatli haq olishlari, mamlakatda barqaror savdo-tijorat va tadbirkorlik muhitini yaratish va bu orqali mamlakat fuqarolari uchun farovon hayotni ta'minlashga qaratilgan muhim qoidalar belgilab berilgan.

Markaziy Osiyo xalqlarining ilk huquqiy manbalaridan biri bo'lgan "Avesto"-da mulkiy munosabatlarni tartibga solishda ahdga vafo qilish, shartnoma shartlariga og'ishmay amal qilish, o'zgalarga yetkazilgan mulkiy zararni qoplash, halol mehnat qilish, tabiiy zaxiralardan unumli foydalanish, o'zi va jamiyatga foyda keltiruvchi faoliyat bilan shug'ullanishga qaratilgan asosiy va tayanch qoidalar haqida g'oyalar ilgari surilgan.

"Avesto"-ning 21-kitobi (ayrim ma'lumotlarga ko'ra 30-kitob) 348 bobga bo'lingan bo'lib, ularda jami 345700 ta so'z ishlatilgan. Qadimgi yunon tarixchisi Pliniyning yozishicha, "Avesto" ikki million she'riy misradan iborat bo'lgan.

O'tmishda "Avesto"-ni yaxlit to'plam holatiga keltirishga bir necha marta harakat qilingan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Arshakiy Vologes hukmdorligi davrida miloddan avvalgi I asrda "Avesto" ilk bor to'plam holatiga keltirilgan. Milodning III asrida Sosoniylar davrida, IV asrida Shapur II davrida, VI asrida Xusrav I davrida "Avesto" qayta to'plam holatiga keltirilgan. "Avesto"-ning 1/4 qismining (83000 so'zdan iborat) alohida-alohida bob va parchalari saqlanib qolgan. Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi nusxasi (1324-yili ko'chirilgan) Kopengagen shahrida saqlanmoqda. "Avesto" ingliz, nemis, fransuz, fors, rus, o'zbek tillariga tarjima qilinib, nashr etilgan [8].

Ko'p qismlari yo'qolib ketganiga qaramay, saqlangan qismlarining o'ziyoq "Avesto"ning ensiklopedik ulug'vorligi, tarixiy manba sifatida yuksak qimmat va ma'naviy umum-bashariy xususiyatlarini to'la namoyish eta oladi [9].

"Avesto"da insonning tadbirkorlik bilan shug'ullanishiga jamiyat va davlat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaraladi. "Avesto"ga ko'ra, o'z hayoti davomida go'zallik va yaxshilik, nur va quvonch yo'lida xizmat qilgan odam porso va haqgo'y, pok va adolatli bo'lib, mehmonlarni beg'araz kutgan, yer va mollarni parvarish qilgan, odamlarning mol-u mulkiga ko'z olaytirmagan, tabiatni asrab-avaylab, undan zavq olgani uchun uning joni ham bitmas-tuganmas rohat va farog'atga burkanadi. Asarda alohida qayd etilishicha, boshqalarga ilk hunar o'rgatgan zot – Oliy Xudo Ahuramazda Hum (ilohning nomi)ga hunar o'rgatgan. Buni quyidagi parchadan ham bilib olish mumkin: "Senga, ey jasorat sohibi, yaratguvchi Mazdaning o'zi hunar o'rgatdi. Senga, ey mardlik sohibi, yaratguvchi Mazdaning o'zi Alburz tog'ida hunar o'rgatdi" [10].

Azaldan ma'lumki, har bir insonning moddiy boylik orttirishi va uni ko'paytirishi uning mulkiy huquqlari mustahkamlanganligi va muhofaza qilinishiga bog'liq. "Avesto"da insonning mulkdor bo'lish huquqi va bu huquqlarning ifodalanishi haqida yuridik fanlar doktori M. Turgunov shunday yozadi: "Hotlar" "Avesto"ning eng qadimiy qismi bo'lib, taxminan eramizdan avvalgi 1500-800-yillarda yaratilgan. Bu davrda, fikrimizcha, uy hayvonlari, ya'ni qo'y va sigirlar mulk obyekti hisoblangan. Hotlardan ma'lum bo'ladiki, "Avesto" yaratilgan davrga kelib, Markaziy Osiyo aholisi allaqachon chorvachilik va dehqonchilikni o'zlashtirgan.

Xususan, "Avesto"ning "Yasna" qismi 62-hot 10-bandida quyidagi qaydlar keltirilgan: "Shoyadki, senga chorvalar suruvi va mardlar guruhi nasib etsa!" Yuqorida keltirilgan

satlardan ko'rinib turibdiki, bu yerda chorvaga bo'lgan mulk huquqi haqida gap ketmoqda. Bu o'sha davrda chorvachilikning yetarli darajada rivojlanganligidan dalolat beradi" [11].

Zardushtiylar, haqiqatan ham, chorvachilikka alohida e'tibor berishgan: cho'poncho'liq tayyorlashga jiddiy qaratilgan, cho'pon tayog'ini oladigan vorislar "lagomzadon", "zin zadan" imtihonlaridan o'tishgan. Turonzaminda chorvachilikni yanada rivojlantirish maqsadida tabiiy yaylovlardan tashqari Amudaryo sohillarida sun'iy yaylovlar bunyod etilgan. "Avesto"da qayd etilishicha, uzoq yaylovlardagi cho'ponlarga g'amxo'rlik qilib, ular uchun uy-joylar, mollar uchun yuzlab ulkan saroy-qo'ralar qurilgan. Unda hayvonlar zoti tozaligini saqlash, ularni urchitish, sog'lig'ini asrash bo'yicha qiziqarli va ibratli ma'lumotlar, tadbirlar haqida mulohazalar mavjud [12].

"Avesto"da yoshlarga kundalik hayot uchun zarur bo'lgan barcha bilimlar, shu jumladan, diniy va tabiiy bilimlar, turli kasb-hunarlar o'rgatish, ma'naviy-axloqiy va mehnat tarbiyasini berish, harbiy san'at sir-lari, yoshlar ongiga vatanparvarlik g'oyalari-ni singdirish, o'z kasbining yetuk ustasi etib tarbiyalash, ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanishga o'rgatishga alohida e'tibor qaratilgan. Manbada faqat barcha bilimlar-ni egallagan ishbilarmon, tadbirkor o'z kasbining ustasi bo'lganlar vatan taraqqiyotini ta'minlash, uning shuhratini butun dunyoga tarqatishga qodir, degan g'oya ilgari suriladi. Xususan, "Avesto"da ota-ona nomidan aytilgan quyidagi so'zlarni o'qiymiz: "Menga xonadonim, qishlog'im, shahr-u mamlakatim shuhratini dunyoga ko'z-ko'z qiladigan o'qimishli o'g'lon ber".

Zardusht ta'limoti bo'yicha "Tarbiya hayotning eng muhim tayanchi hisoblanishi lozim. Har bir yoshni tarbiyalash zarurki, u, avvalo, yaxshi xulq-odobli bo'lsin, yaxshi o'qish, so'ngra yozishni bilishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin" [13].

“Avesto”da o‘z o‘quvchilari va shogirdlari-
ga chuqur bilim beradigan, ularni o‘z kasbi-
ning ustasi sifatida tayyorlayotgan vatanpar-
var, donishmand, bilimdon ustozlar olqish-
lanadi, ularga tahsinlar aytiladi: “Shahar-u
qishloqlarda, butun mamlakatda ma’navi-
yatdan ta’lim beradigan, osha yo’lini tutgan-
lari tufayli xonadonlarga yangi ahkomlarni
olib kiradigan xalq ardog‘iga sohib bo‘lgan
toifalar sifatida olqishlaymiz”. Tangri po-
kandesh g‘aflatidan yiroq, uyquni o‘ziga “ha-
rom” biladigan zardo’sht dinini o‘ziga sing-
dirgan ustozlarni yoqtiradi, “chunki ular o‘z
donoligi hirotmandligi bilan yazdonga yaqin
kishilar hisoblanadilar, uning qalbini haqiqat
nuri bilan yoritadi. Har bir mazdaparast us-
toz kishilarni to‘g‘ri yo‘lga boshlamog‘i, yax-
shilik yo‘lida rahnamolik qilmog‘i, yoshlar
qalbiga ishonch hamda muhabbat g‘oyalarini
singdirmog‘i lozim” [12].

“Avesto”da yerga ishlov berish, urug‘
ekish va uni yetishtirish hamda jonivorlar-
ni boqish, ularni oziqlantirish va ko‘payti-
rish kabi faoliyatlar bilan shug‘ullanishga
katta ahamiyat berilgan. Ya’nikim bu yerda
kimdir dehqonchilik, ziroatchilik va chor-
vachilik faoliyati bilan shug‘ullansa, o’sha
insonning amallari zardushtiylik dinida eng
ezgu amallar sifatida e’tirof etilishi ta’kid-
lanadi. Jumladan, “Avesto”da Zardusht tili-
dan “Mard ashavanlar orasida eng ganjli va
foydali deb dehqonchilikni, rad dehqonni
va tevaparvarlarni bilaman. Mazdaparast-
lar dinining sohibi qudratini oturbon (din
peshvosi), artshtar (jangchi), dehqon va
tevaparvar (tuya boquvchi) deb bilaman”,
deya ta’kidlanadi [10].

“Avesto”ning “Vandidod” qismi uchinchi
fargard birinchi bo‘limida Oliy Xudo Ahura-
mazdaga murojaat qilinib, undan zamini ham-
madan ko‘ra baxtliroq bo‘lgan dunyodagi
ikkinchi joy qayer ekanligi so‘ralganda, Ahu-
ramazda “... unday joy bir Ashavan uy tiklan-
gan makondir. O’sha uyda mo‘bad (ruhoniyy)
ro‘zg‘or tebratadi. Sigirlar podasi va uy bekasi,
farzandlar va suruvlar yashaydi bu uyda. Si-

girlar galasi yaxshi parvarish qilinadi... Teva-
lar xuroki farovon, yaxshi itlarning rizqi se-
rob. Uy bekasi baxtiyor, farzandlar shodmon.
Tiriklikning go‘zal har bir hodisasi yaxshilik-
ka qovushadi. Bunday joy dunyodagi ikkinchi
baxtiyor zamindir”, deb javob beradi [10].

Bundan tashqari, “Avesto”da Oliy Xudo
Ahuramazdaning oldida hurmatli to‘rt kishi:
oturbon (din peshvosi), artshtar (jangchi),
dehqon va qo‘l buyumlari yasovchi usta ekan-
ligi hamda ularning amallari – fikrning rost-
ligi, so‘zning to‘g‘riligi va chinakam amalligi
– mard va dinparvar kishining amallari bilan
tenglashtiriladi [10].

“Avesto”da yerga urug‘ qadab, undan ho-
sil olish haqida quyidagi jummalarni o‘qiy-
miz: “Kimda-kim bug‘doy eksa, u Ashahni
(Haqiqat) ekadi. U Mazda dinini yana va
yana ko‘kartiradi. U Mazda dinini yuzlab
hamd-u sano, nazr-u niyoz va o‘n minglab
qurbonliklar bilan quvvatlantirgandek
qudratli qiladi”. “Vandidod”da yozilishicha,
yerni xuddi qizni sevganday sevmog‘, unga
yaxshi urug‘lar sepmoq, uni mo‘l-ko‘l hosil
beruvchi onag‘a aylantirmog‘ kerak. Ahura-
mazdaning ko‘rsatmasiga binoan, “yerga
yaxshi va ko‘chli urug‘ sepmoq” dunyoda-
gi eng ezgu qonun hisoblanadi: “Yosh kelin
eriga go‘dak hadya etganiday”, yer ham uni
chap va o‘ng qo‘li bilan, o‘ng va chap qo‘li bi-
lan parvarish qilgan odamga mo‘l-ko‘l hosil
berishi ta’kidlanadi [14].

“Avesto”da qo‘riq yerlarga ishlov berib,
suv chiqarib, bug‘doy ekadigan, mevali
daraxtlar ekib, ulardan hosil oladigan, uzum-
zorlar, xurmozorlar barpo etib, o‘z oila-
si va jamoasini noz-ne‘matlar, don-dunlar,
meva-chevalar bilan ta‘minlaydigan ishbi-
larmonlar, tadbirkorlar eng ulug‘ hurmat-
ehtiomga loyiq kishilar sifatida ta’riflanadi.
Bunday kishilarning mehnati tufayli yaratil-
gan oziq-ovqat mahsulotlari evaziga xalqning
to‘q va farovon hayot kechirishiga erishilishi
ta’kidlanadi. Buning natijasida mamlakatda
tinchlik, osoyishtalik va barqarorlik uchun
zamin yaratiladi, degan g‘oya ilgari suriladi.

Bularning barchasining asosida ijtimoiy foydali, halol, sifatli mehnat yotishi qayd etiladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlar shundan dalolat beradiki, "Avesto"da tadbirkorlik bilan shug'ullanish insonning muhim shaxsiy huquqlaridan biri bo'lib, faol mehnat va tadbirkorlik qilishi, shaxsiy intilishi orqali nafaqat o'zi, balki boshqalarning ham hayotini yaxshilashi mumkinligi ta'kidlanadi. Insonning yaratuvchiligi va ishbilarmonligi zamirida u amalga oshiradigan faoliyat turining: u hunarmandchilik bo'ladimi, hayvonlarni boqib ko'paytirish yoki dehqonchilik bilan shug'ullanishmi yoxud tabiblik qilishmi – bu amallar eng ezgu amallar deya e'tirof etiladi. Yuqoridagi iqtisodiy-ijtimoiy faoliyat turlari o'z davrida insonlarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishining huquqiy hamda diniy asoslari hisoblangan. Insonlarni bu faoliyat bilan shug'ullanishiga ham ma'nan, ham moddiy jihatdan rag'batlantirish hamda ularni olqishlash kabi alohida tartib-qoidalar mavjud bo'lgan.

Ushbu tarixiy hujjatning eng ahamiyatli jihati shundan iboratki, "Avesto"da tabiblik faoliyati bilan shug'ullanishning huquqiy asoslari batafsilroq yoritiladi. Tabiblik faoliyati bilan shug'ullanmoqchi bo'lgan shaxsga qo'yiladigan talablar, tabiblik faoliyati bilan shug'ullanish qanday kishilarga ruxsat etilishi, ushbu shaxs qanday talablarga javob berishi kerakligi va tabiblik bilan shug'ullanishga ruxsat olish shartlari va tartibi belgilab berilgan. "Avesto"ning "Vandidod" qismi yettinchi fargard yettinchi bo'limi 36-41-hotlarida qayd etilishicha, Ahuramazdaga murojaat qilib, undan so'raladi:

36. Ey, olamni yaratgan Zot! Ey, Haqiqat! Mazdaparast (zardushtiylik diniga sig'inuvchi inson) tabiblik qilmoqchi bo'lsa, u dastlab o'z layoqatini kimda sinab ko'rishi kerak – mazdaparastdami yoki devparastdami?

37. Axura Mazda javob berdi: Tabiblik qilmoqchi bo'lgan mazdaparast o'z layoqatini dastavval devparastlarda sinab ko'rgani ma'qul.

Agar jarrohlik tig'i bilan davolash jarayonida uch karra ham devparast nobud bo'lsa, demak, u tabiblikka layoqatsizdir.

38. Shundan keyin uning biror-bir mazdaparastni davolashi mumkin emas.

Biron-bir mazdaparast tanasiga darmon bag'ishlash maqsadida tig' tortishi va tilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Agar u mazdaparastlarni tig' bilan davolamoqchi bo'lsa, oqibat o'lim topishi mumkinligidan ogohlantirishi zarur [10].

Ushbu normalardan ma'lum bo'ladiki, tabiblik qilmoqchi bo'lgan shaxs, avvalo, devparastlar (yovuz ishlarni qiluvchilar)da sinab ko'rishi lozim. Agar devparast tuzalsa, shundan so'nggina boshqalarni muolaja qilishga ruxsat etilgan.

39. Agar u devparastlarni jarrohlik tig'i bilan uch karra davolab, unga shifo baxsh etsa, tabiblik qilishga layoqatli deb topiladi.

40. U o'shandagina mazdaparastlarni davolashi va jarrohlik tig'i bilan darmon baxsh etishi mumkin [10].

"Avesto"da turli kasalliklarni davolash vositalari – ruhiy ta'sir ko'rsatish, turli muolajalar qilish, giyohlardan tayyorlangan malhamlardan foydalanish, jarrohlik amaliyotini qo'llash bilan davolash haqida so'z boradi.

"Avesto"da tabiblikka da'vogarlariga qo'yiladigan talablar, ularning bilim va ko'nikmalarini sinov-ko'rikdan o'tkazish tartibi, xulq va odobi, davolanuvchilar bilan iliq munosabati, o'z kasbiga fidoyiligi va mas'uliyatni his qilishi lozimligi, uning mehnatini taqdirlash kabi masalalarga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Unda yozilishicha: "Jarroh mo'bad (ruhoniy)ni uning duo va alqovlari evaziga, xonaxudo (xonadon egasi)ni kam bahoda, dexxudo (qishloq oqsoqoli)ni o'rta bahoda, Shahribon (shahar qo'riqchisi)ni ortiq bahoda (uch ming stiyr (pul birligi) va Shahriyor (hukmdor)ni to'rt o'tli arava evaziga davolaydi" [10].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, insonlarning mulkka egalik qilish huquqi, ijtimoiy faoliyat turlari bilan

faol shug'ullanishi, insonning ishbilarmonligi – uning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqining dastlabki huquqiy asoslari sifatida "Avesto"da alohida diniy-huquqiy norma etib belgilanganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, dehqonchilik bilan shug'ullanib, yerdan hosil oluvchi inson Oliy Xudo – Ahuramazda tomonidan olqishlanuvchilardan biri ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Xullas, "Avesto"da tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, ushbu faoliyat bilan oilani, jamoani va mamlakatni moddiy jihatdan ta'minlash, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ularni rag'batlantirish, tadbirkorlik faoliyatiga u yoki bu yo'llar bilan to'sqinlik qilganlik uchun javobgarlik bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi ilk qoidalar o'z aksini topgan edi. Mazkur qoidalar yurtimiz taraqqiyotining keyingi bisqichlarida amalda bo'lgan huquq manbalarida rivojlantiriladi va mazmunan boyitiladi.

Qadimgi Hindiston tarixida alohida o'rin tutuvchi "Manu qonunlari" ham insonning tadbirkorlik bilan shug'ullanishini tartibga solish bo'yicha ko'plab qoidalarni o'zida mujassamlashtirgan. Bu qonunlar braxmanizm (diniy ruhoniy) maktablaridan biri tomonidan tuzilgan bo'lib, unga diniy kuch berish maqsadida afsonaviy podsho Manu nomi bilan atalgan. Bu kodeks o'z tuzilishiga ko'ra 12 bob, 2685 ta modddan iborat. Undagi me'yorlar, qoidalar ikki misrali she'riy yo'l bilan bayon qilingan. "Manu qonunlari" mazmuniga ko'ra, diniy-axloqiy, huquqiy normalar yig'indisi bo'lib, unda keltirilgan asosiy masalalar mulk huquqiga oid munosabatlar, nikoh va oila munosabatlari, jinoyat va jazo, sud jarayonini tartibga solish bilan bog'liq qoidalarni o'z ichiga oladi.

Insonlarning savdo-sotiq munosabatlarida ishtirok etishi, xususiy mulkka egalik qilish, uni tasarruf qilish va undan unumli foydalanish masalalarida "Manu qonunlari"ning sakkizinchi faslida fuqarolik va jinoiy ishlar hamda qurilish ishlari va turli xil kastlarga qo'llaniladigan jazo choralari haqidagi nor-

malar bayon qilingan. To'qqizinchi va o'ninchi boblarda meros va mol-mulk, ajralish va har bir kasta uchun qonuniy kasblar haqidagi odat va qoidalar nazarda tutilgan.

Qonundagi xususiy mulk daxlsizligiga oid qoidada o'zganing mol-mulkiga yolg'on va'dalar bilan egalik qilishi mumkin bo'lgan shaxs uning sheriklari bilan birgalikda turli jismoniy (yoki o'lim) jazoga tortilishi; kim bozorda bir qancha (guvohlar) huzurida mol-mulk olsa, o'sha mulkni sotib olish yo'li bilan olishi kerakligi; egasi g'oyib bo'lgan mol-mulkni podshoh uch yil davomida omonat sifatida saqlashi; uch yil ichida egasi uni talab qilishi mumkinligi, (o'sha muddatdan keyin) podshoh uni o'ziga olishi mumkinligi kabi normalar belgilangan [15].

"Manu qonunlari" xususiy mulk himoyasini barcha mulk shakllaridan qat'i nazar, birinchi o'ringa qo'yadi. Hattoki shohning o'zi ham birovning mulkini himoya qilish, uni boshqalar o'zlashtirib olishiga qarshi xatti-harakatlar va chora-tadbirlarni amalga oshirishi kerakligi qat'iy belgilab qo'yilgan. Jumladan, voyaga yetmaganlarga tegishli mulk masalasida qonunning VIII bobi 27-moddasida keltirilishicha: "Podshoh voyaga yetmagan shaxsning meros (va boshqa) mulkini, u (ustozining uyidan) qaytib kelguniga qadar yoki balog'at yoshiga yetguncha himoya qiladi" [15].

"Manu qonunlari"da mulkiy munosabatlar va tadbirkorlik faoliyatiga oid qarashlar, tavsiyalar, bajarilishi talab qilinadigan sa'y-harakatlar o'z ifodasini topgan. Qonunlarda savdo-sotiq va tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchilar najot topuvchi 4 toifadan biri sifatida ta'riflanadi. Jumladan, to'rt kishi o'zlarini (boshqalar orqali) boyitadi, ular: brahman (diniy rohib), pul beruvchi, savdogar va shoh. Bundan tashqari, chorvachilik, sadaqa berish, qurbonlik qilish, vedani (diniy kitob) o'rganish, savdo-sotiq bilan shug'ullanish, sudxo'rlik va dehqonchilik vaishyalar (mehnatkash xalq) uchundir deb belgilanadi [15].

Jamiyatdagi insonlarga ko'proq foyda keltiradigan, ularning moddiy ehtiyojlarini

qondirishga qaratilgan mahsulot yetkazib beruvchilar – savdogarlar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvachilik, bog'dorchilik bilan shug'ullanuvchilar va boshqa kasb egalari haqida "Manu qonunlari"da ijobiy fikrlar bildirilgan. Jumladan, biror-bir kasbni egallab, shu ish bilan shug'ullanuvchi shaxslar haqida quyidagicha qoida belgilangan: "Ma'lum bir kasbiga ergashgan va o'z burchini bajargan erkaklar ular uzoqda yashasa ham, (barcha) odamlarga qadrdon bo'lib qoladilar" [15].

Shuningdek, savdo va tadbirkorlikning boshqa turlari bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solish bo'yicha qoidalarda belgilanishicha, tovarni sotuvchi tadbirkor bir (tovarni) boshqasi bilan aralashtirib, sifatsiz holatda ham, (og'irligi bo'yicha) yetarli bo'lmagan yoki mavjud bo'lmagan holatda ham sotmasligi kerak [15].

Tadbirkorlik yoki savdo bilan shug'ullanish uchun olinadigan qarz oldi-berdisiga bog'liq qoidada qarz beruvchi foiz evaziga o'z kapitalini ko'paytirishni shart qilib qo'yishi va har oy yuzning saksondan bir qismini olishi mumkinligi; qarzni (belgilangan vaqtda) to'lashga qodir bo'lmagan shaxs yangi shartnoma tuzmoqchi bo'lsa, to'lanishi lozim bo'lgan foizlarni to'lagandan keyin shartnomani yangilashi mumkinligi belgilangan.

Chorva mollarini yetishtirish va undan foyda olish masalalarida belgilangan qoidaga ko'ra, kunduzi (qoramolning) xavfsizligi uchun javobgarlik podachiga, agar qoramol kechasi chorva egasining uyida bo'lsa, uy egasiga yuklanadi; aks holda, cho'pon (ularning tunida ham) javobgar bo'lishi belgilangan. Bundan tashqari, chorvadorlik bilan shug'ullanishdan asosiy maqsad chorva mollarini yaxshilab boqib, g'amxo'rlik qilish orqali ularni ko'paytirib sotish, ulardan sut sog'ib olib, uni sotish kabi qoidalar ham belgilab berilgan. Chorvani ijara evaziga boquvchi chorvadorga to'lanadigan ish haqi masalasida ish haqini natura shaklida olishi mumkinligi haqida ham quyidagicha qoi-

da keltiriladi: "Sut bilan haq to'lanadigan yollanma chorvador egasining roziligi bilan o'ntadan eng yaxshisini (sigirni) sog'ishi mumkin. Agar (boshqa) ish haqi (to'lanmagan) bo'lsa, bu uning ijarasi bo'ladi" [15]. Qoramollarni sotish va sotib olish masalalarida savdo vaqtida guvohlarning ham ishtirok etishi shart qilib qo'yilgan.

Qonunlar bir tadbirkor insonning boshqa biriga zarar yetkazmasligi va agar zarar yetkazilgan taqdirda, qanday chora-tadbirlar qo'llanilishiga oid qoidalarini ham belgilaydi. Jumladan, katta yo'l yoki qishloq yaqinidagi yopiq dalada (chorva mollari) ekinlarga zarar yetkazsa, chorvadorga yuz (panas) (pul birligi) jarima solinishi belgilangan.

Qadimgi Hindiston jamiyatida kasta (tabaqalar)ning qaysi yumushlar bilan shug'ullanishi mumkinligi qat'iy belgilab qo'yilgan. Shu o'rinda qirolga shunday vazifa yuklatiladiki, kishilarning kastaga mansubligiga qarab ularni shug'ullanadigan faoliyat turi bilan mashg'ul bo'lishga buyruq berishi lozimligi belgilangan. "Manu qonunlari"ning VIII bob 410-moddasida belgilanishicha: "(Qirol) Vayshiyaga (dehqon va hunarmandlar toifasiga mansub kishi) savdo qilish, qarz berish, dehqonchilik qilish yoki chorvachilikni, sudrani esa boshqa kastalarga xizmat qilishni buyursin" [15].

Bundan tashqari, ayni shu bobning 411-moddasida jamiyatda ishsizlikning oldini olish va hayot kechirishga qiynalayotgan shaxslarga amaliy yordam berish, ularni o'zlariga mos maqbul ish bilan ta'minlash, ularni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat olib borishlarini ta'minlash uchun jamiyatdagi boylar (yoki brahmanlar) ning kshatriyani (harbiy xizmatchi), vayshiyani tirikchilik uchun qiynalgan bo'lsa, ularni o'z kastalariga mos keladigan ishga jalb qilish uchun mehr bilan yordam ko'rsatishlari zarurligi belgilangan.

Yuqoridagi qoidalardan ko'rinib turibdiki, "Manu qonunlari"ga binoan, insonlar qaysidir faoliyat turi bilan shug'ullanishda u inson-

ning o'ziga va jamiyatga ham foyda keltirishi lozimligiga urg'u beriladi. Insonning shaxsiy intilishlari, foyda olishga qaratilgan faoliyat turi bilan shug'ullanishi, uning ishbilarmonligi va yaratuvchanligini qo'llab-quvvatlash uchun unga qarz berish va bu qarzni qaytarish muddatlari, foizlarida bir qator yengilliklar berilishi ushbu qonun-qoidalarining insonlarni tadbirkorlik bilan shug'ullanishga undovchi va bunga yetarli sharoit yaratib beruvchi ilk qonunlar ekanligining yaqqol namunasidir.

Tadqiqot natijalari tahlili

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, yuqorida keltirilgan har uch manba ham qadimdan shaxslar o'rtasida yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish bo'yicha aniq belgilangan qoidalar tizimidan iborat bo'lgan. Ayniqsa, "Manu qonunlari"da shaxsning mulkka egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf qilishiga oid qonun-qoidalar ungacha bo'lgan hech qaysi manbada shu qadar aniq va tizimli tarzda bayon qilinmaganligini e'ritof etishimiz darkor.

Aytishimiz mumkinki, Qadimgi Sharqda yuzaga kelgan sivilizatsiyalar va ijtimoiy munosabatlardagi evrilishlar ularni huquqiy jihatdan tartibga solish uchun yuridik normalarni ishlab chiqish va o'rnatishni zamon talabiga aylantirgan. O'tgan davr mobaynida barcha rivojlangan o'lka, mintaq va davlatlarda aynan mamlakat fuqarolarining tadbirkorlik bilan shug'ullanishiga alohida sharoitlar yaratish, ularga imtiyozlar berish, huquqlarini himoyalash, jamiyat va davlatning iqtisodiy sohadagi hayotida faol ishtirok etishlarini ta'minlash, jamiyatda tadbirkorlarga hurmat va izzat-ikrom ko'rsatish, ularning adolatli faoliyat olib borishlari va mavjud qonun-qoidalariga og'ishmay rioya qilishlarini nazorat qilish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilishi o'sha mintaqadagi davlatlarning iqtisodiy jihatdan yuksalishlariga sababchi bo'lgan, aholining farovonligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Hozirgi kunda ham butun dunyo davlatlarida shaxsning moddiy intilishlari, iqtisodiy tashabbuslari, ishbilarmonligini qo'llab-quvvatlash, moddiy yaratuvchanligi, tadbirkorlik faoliyatini olib borishini yanada rag'batlantirish, shaxsning intellektual salohiyatini o'zi va jamiyatni tadbirkorlik orqali boyitishga yo'naltirish uchun barcha huquqiy asoslar yaratilmoqda. Nafaqat milliy qonunchilik, balki xalqaro miqyosda bunday faoliyatni qo'llab-quvvatlash va fundamental asoslarini mustahkamlash maqsadida ko'plab xalqaro darajadagi ta'sirga ega normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan va qabul qilinmoqda. Bunday xalqaro darajadagi normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan normalarning O'zbekiston Respublikasining yangilanayotgan Konstitutsiyasiga ham kiritilganligi kelajakda jamiyat va davlat taraqqiyoti hamda bu sohaning har tomonlama yanada rivojlanishi va takomillashuvi uchun asos vazifasini bajaradi.

Xulosalar

Shuni alohida qayd etish lozimki, inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqining shakllanishi va rivojlanishi o'zining uzoq o'tmishiga borib taqaladigan tarixiga ega. Bu tarix keng mubolag'asiz Sharqdan boshlangan, bu borada boy va serqirra huquqiy tajriba to'plangan. Afsuski, ushbu tarix millat tadqiqotchilari tomonidan deyarli o'rganilmagan. Shu munosabat bilan mulk daxlsizligini ta'minlash fuqarolarimizning tadbirkorlikning xilma-xil turlari bilan shug'ullanishiga keng yo'l ochib berish, tadbirkorlikning rivojlanishiga qarshilik ko'rsatayotgan to'siqlarga chek qo'yish, tadbirkorlarning huquqlarini kafolatlash, muhofaza qilish, tadbirkorlikka oid amaldagi qonunchilikni davr talabidan kelib chiqib takomillashtirish kabilar mamlakatimizda kun tartibiga qo'yilgan dolzarb masalalardan ekanligini hisobga olib, Sharqda, shu jumladan, Markaziy Osiyoda tadbirkorlik huquqining genezisi va evolyutsiyasiga bag'ishlangan chuqur va keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish ilmiy ja-

moatchiligimiz oldida turgan ham qarz, ham farz bo'lgan vazifalardan biridir. Shu munosabat bilan mulk daxlsizligi, mulkdorning o'z mulkini tasarruf qilish, unga egalik qilish va undan foydalanish, inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqini kafolatli ta'minlashning tamal toshi Sharqda qo'yilganligi har tomonlama tahsinga sazovor, ta'lim taraqqiyoti uchun o'ta zarur va davlat tomonidan bajarilishi shart bo'lgan vazifalardan biri bo'lganligi, O'rta asrlar va Yangi davrda Sharq mamlakatlarida bu an'ana davom ettirilganligi, mazmunan boyitilganligi, fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqini ta'minlashning tashkiliy-huquqiy asoslari yanada takomillashtirilganligini hisobga olib, quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- Sharq xalqlarining o'tmishida tadbirkorlik huquqiga oid normalarni o'zida aks ettirgan huquq manbalaridan ko'chirmalar to'plab, tizimlashtirib, o'zbek tiliga tarjima qilib chop etish;

- Qadimgi Sharq huquqiy manbalarida o'z aksini topgan inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqiga oid normalarning o'rta asr va yangi davr huquq manbalarining sohaga taalluqli normalari shakllanishi va rivojlanishiga ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish;

- Qadimgi Sharq va antik dunyo huquq manbalaridagi inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqiga oid normalarni qiyosiy tahlil qilish, ular uchun xos bo'lgan umumiylik, o'xshashlik va o'ziga xoslikni aniqlashga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar olib borish;

- Sharq mamlakatlarida inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqining genezisi va evolyutsiyasiga bag'ishlangan xalqaro anjuman va davra suhbatlarini o'tkazish;

- Ommaviy axborot vositalarida Sharq huquqiy manbalarida inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqini ta'minlash, ushbu huquqni turli to'siqlardan muhofaza qilish bo'yicha sinovdan o'tgan tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar haqida ma'lumot beruvchi maqolalar e'lon qilish, eshittirishlar va ko'rsatuvlar tashkil etish, mahallalarda o'rta va kichik tadbirkorlar ishtirokida suhbatlar, savol-javob kechalari o'tkazish;

- Amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar, chora-tadbirlar, anjumanlar, davra suhbatlari asosida chiqarilgan xulosalarni hisobga olib, mamlakatimizda inson va fuqarolarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqiga oid qonunchilik normalarini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar tayyorlash.

REFERENCES

1. Lauren PG. The Evolution of International Human Rights: Visions Seen. Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2011, p. 165.
2. Vincent G.E. The Laws of Hammurabi. The University of Chicago Press. American Journal of Sociology, 1904, may, vol. 9, no. 6, p. 753.
3. Mahadevaswamy N. The Code Of Hammurabi – Perhaps The First Law Code. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, November 2018, volume 5, issue 11, p. 311.
4. L.W. King, The Code of Hammurabi Transl. L. W. King, with commentary from Ch.F. Horne, Ph.D. (1915) and The Eleventh Edition of the Encyclopedia Britannica, 1910- by the Rev. C. Hermann, W. Johns, M.A. Litt.D. Lillian Goldman Law Library, 2008.

5. Nagarajan K.V. The Code of Hammurabi: an Economic Interpretation. International Journal of Business and Social Science, may 2011, vol. 2, no. 8, p. 111.
6. VLĂDUĞ-SEVERIAN IACOB, ROXANA MIRONESCU. Meanings of small business and its Management. Journal of Engineering Studies and Research, 2013, volume 19, no. 4.
7. Axmedov N. Tadbirkorlikning faoliyat turi sifatida institutsionallashuvining nazariy metodologik asoslari [Theoretical and methodological foundations of the institutionalization of entrepreneurship as a type of activity]. Jamiyat va innovatsiyalar jurnali – Journal of Society and Innovation, 2022, issue 3, no. 1.
8. Abdullayev B.N. Zardushtiylik dini tarixiy-ijtimoiy asoslarining Avesto gohlarida ifodalanishi [Representation of historical and social foundations of Zoroastrian religion in Avesta]. PhD thesis. Tashkent, 2022.
9. Avesto: Yasht kitobi. Mirsodiq Is'hoqov tarjimai [Avesta: Book of Yasht]. Translation by Mirsadiq Is'hakov. Tashkent, Sharq Publ., 2001.
10. Avesto. Insoniyat tafakkuri javohirlari. [Avesta. Jewels of Human Thought]. Translated by Narzulla Jorayev. Tashkent, Ta'lim Publ., 2021.
11. Turgunov M.T. Avestoda inson huquqlarini o'rganishning metodologik muammolari [Methodological problems of studying human rights in Avesta]. PhD thesis, Tashkent, 2021.
12. Xoliqov H. Avesto fayzlari [Avesta interest]. Tashkent, People's heritage Publishing house named after Abdulla Kadiri, 2001.
13. Boboyev H., Hasanov S. "Avesto" ma'naviyatimiz sarchashmasi ["Avesta" is a reflection of our spirituality]. Tashkent, Adolat Publ., 2001.
14. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. [Avesta. Historical and literary monument]. Translation by Askar Mahkam. Sharq Publ., 2001.
15. Patrick Olivelle. Manu's Code of Law, Ed. and Transl. of the Mānava-Dharmasāstra. Ed. assistance of S. Olivelle. Oxford University Press, Inc., 2005.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2023-YIL 3-SON

VOLUME 3 / ISSUE 3 / 2023

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.3.3.

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y. f. d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Mas'ul muharrir: N. Ramazonov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Mahmudov, Y. Yarmolik,
F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Veb-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 26.06.2023-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 5,81 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 35.

TDYU tipografiyasida chop etildi.